

Aygün Xəlilova
ADU

MƏTNİN TƏRCÜMƏSİNDƏ SƏTİRALTI VƏ SƏTİRÜSTÜ MƏNANIN VERİLMƏSİ YOLLARI (I MƏQALƏ)

Açar sözlər: *implikasiya, eksplikasiya, tərcümə prosesi, mənbə dil, orijinal və tərcümə mətnləri, məzmun.*

Key words: *implication, explication, process of translation, source language, source text and target text, content.*

Ключевые слова: *импликация, экспликация, процесс перевода, исходный язык, текст оригинала и перевода, содержание.*

Bədii tərcümə prosesində implikasiya və eksplikasiya məsələsi tərcüməşünaslıqda son dövrlərdə geniş tədqiq olunur. İmplikasiya və eksplikasiya bütün növlərdən olan mətnlərdə meydana çıxır. Orijinal və tərcümə mətnlərinin müqayisəli tədqiqi bu mətnin forma və ya məzmun quruluşunun bütün tərəflərini özündə birləşdirir. Mətnin məzmunu kommunikantların onu necə başa düşməsi ilə əlaqələndirilərək mürəkkəb informativ kompleks kimi qəbul edilir [8, 7].

Bədii əsərin mənimsənməsi prosesi iki planda inkişaf edir. Birinci xətdə müəllifin əsərdə verdiyi konseptual informasiya komponentlərinin toplanaraq ümumi məzmununda cəmlənməsi əsərin bədii estetik dəyərini formalaşdırır. İkinci plan birinci xətt üzrə verilən məzmunu oxucunun başqa istiqamətdə inkişaf etdirməsidir. Bütün bu cəhətlər bilavasitə ədəbiyyatşünaslıqla bağlı məsələlər dairəsinə daxildir [2, 47]. Lakin bədii əsər oxucuya dil vasitəsilə çatdırılır və məzmun dil və mətn vahidlərinin qarşılıqlı əlaqəsinin nəzərə alınması nəticəsində aydınlaşır. Bu baxımdan mətnalti informasiyanın bədii tərcümədə verilməsi məsələsinin tədqiqi aktualdır. Digər tərəfdən, məsələnin linqvistik tərəfini öyrənən tədqiqatçıya bədii əsərdəki mətnalti informasiya haqqında heç bir məlumat verilmir. Məsələn, tutaq ki, "Kitabi-Dədə Qorqud" eposunda hansı mətnalti informasiyaların olması bizə aydın deyildir. Deməli, tədqiqat prosesində əvvəlcə orijinal oxuyub mətnalti informasiyanı müəyyən etmək, sonra isə onun tərcümədə adekvat şəkildə verilməsini təmin etmək lazımdır. Mətnalti informasiyanın təyini subyektiv səciyyə daşıyır. Bir tədqiqatçının müəyyənləşdirdiyi mətnalti informasiyanı başqa bir tədqiqatçı qəbul etməyə bilər. Mətnalti informasiyanın təyini üçün kohezivaya malik iki abzasın, yaxud mətn vahidinin arasında məzmun əlaqəsini tapmaq və bu məzmunun konseptual informasiya əsasında formalaşdığını göstərmək lazımdır [2, 48].

İmplikasiya və eksplikasiyaya son dövrlərdə bədii tərcümə prosesində məhz bu baxımdan diqqət göstərilir. Q.V.Çernov implikasiya anlayışının linqvistikada məntiqdə olduğundan fərqli mahiyyət daşıdığını qeyd edir. Onun fikrinə görə, dilçilikdə implikasiya nəticə çıxarmaq əməliyyatının özü deyil, nəticəsidir. Nəticənin antedent, yaxud konsekvent eksplisit terminlə ifadəsindən asılı olaraq ya implikasiya, ya da presuppozisiya meydana çıxır [10, 52].

Yuxarıda qeyd olunduğu kimi, implikasiya və eksplikasiya bütün növ mətnlərdə olur. Mətn vahidlərə parçalandığı kimi, implikativlik və eksplikativlik də

tərkib hissələrinə ayrılır, bütöv mətnəki implikasiya bir şəkildə, mətn vahidində isə başqa şəkildə olur. Hər bir bədii əsərin məzmunu müəllifə ən az ümumi şəkildə qabaqcadan məlumdur. Oxucu üçün isə həmin məzmun tədricən formalaşır. Mətn oxunduqca müxtəlif informasiyalar qəbul edilir, implikativ və eksplikativ şəkildə əlavə məlumatlar alınır. Oxucu daha çox eksplikasiyaya və faktual informasiyaya köklənir.

Bədii əsərin tərcüməsi müəlliflə oxucu arasında üçüncü şəxs rolunu oynayır. Tərcüməçi əvvəlcə oxucu funksiyasını yerinə yetirir. O, əsəri tərcümə etməzdən əvvəl onu tam dərk etməlidir. Bu isə tərcüməçinin eksplikativ fəaliyyətinə zəmin yaradır [10, 47].

“Kitabi-Dədə Qorqud”da bir çox sətiraltı və sətirüstü mənalarından istifadə olunmuşdur. Məlum olduğu kimi, Texas Universitetinin nəşr etdiyi “Dədə Qorqud” dastanlarını ingilis dilinə görkəmli türk alimi professor Faruk Sumer, Ankaranın ingilis ədəbiyyatı müəllimi Əhməd Uysal və Texas Universitetinin ingilis dili müəllimi V.Uolker tərcümə etmişlər. Eposu ingilis dilinə 1974-cü ildə Londonda C.Luis də tərcümə etmişdir.

Eposun “Dirse xan oğlu Buğac xan boyu”nda çoxlu sətiraltı və sətirüstü mənalar rast gəlmək olar. Məsələn, *aşiq-aşiq* oyun C.Luisin tərcüməsində *knuckle bones* kimi verilmişdir [7, 30]. Lakin tərcümədə oyun barəsində heç bir izahat verilməmişdir. Faruk Sumer də bu sözü *knuckle bones* kimi tərcümə etmişdir. Hər iki tərcüməçi bu oyun barəsində öz oxucusuna hər hansı məlumat verməmişdir [7, 7].

Dastandakı *Atasından oğlana bəylik istəsin, taxt alıb versin* cümləsinin sətiraltı mənası ondan ibarətdir ki, o zamanlar ad almayan, igidlik göstərməyən oğulla atası taxt alıb, bəylik verməzdi. Həmin cümləni C.Luis *Dirse Khan make this boy a prince, give him a throne, well does he merit it* [7, 31], Faruk Sumer isə *Take him to his father and request a principality and a throne for him* kimi tərcümə etmişdir [7, 8].

Eposun “Dirse xan oğlu Buğac xan boyu”nda bir cümləyə nəzər salaq: *Axan duru sularndan, çılpaq yatan Ala dağdan söz-sov adlayıb keçər, xanlar xanı Bayandıra xəbər çatar*. Faruk Sumer bu cümləni belə tərcümə etmişdir: “The news of these evil deeds of your son will reach the ears of Bayandir Khan- through the clear waters of streams and over Ala Mountain lying back there” [5, 9]. C.Luis isə həmin cümlənin tərcüməsi ilə yanaşı, sətiraltı mənasını da təqdim etmişdir: “The news will cross the limpid flowing rivers, the tidings will slimb the many-coloured Mountain that lies askew the news will reach the great Khan Bayandir” [5, 32]. O, cümlədə işlənən dağ ilə oxucunu tanış etmək məqsədilə sətiraltı mənanı bir qədər açmağa, oradakı fikri bir qədər də geniş çatdırmağa çalışmışdır.

Boya istifadə olunmuş *Qorqud sinirli* ifadəsinin sətiraltı mənası “çox qəzəbli” deməkdir. C.Luis onu “with wolf-sinew” [5, 33], Faruk Sumer isə “with the tendon of a wolf” kimi tərcümə etməyə üstünlük vermişdir [7, 10].

Eposun “Salur Qazanın evinin yağmalandığı boy”unda da bir çox sətiraltı mənalar vardır. Məsələn, *Yata-yata yanımız ağrıdı* cümləsindəki sətiraltı mənə Qazan xan və onun ətrafındakı insanların boş-bekar oturmaqdan yorulduğunu bildirir. C.Luis onu “Our sides are sore with too much reclining” [5, 42], Faruk Sumer isə “Our sides are sore from lying still for so long a time” [7, 1] kimi tərcü-

mə etmişdir. *Qaza bənzər qız-gəlin* birləşməsindəki *qaza bənzər* ifadəsinin sətiraltı mənası “ağappaq” deməkdir. Bu ifadəni Faruk Sumer “snow-white girls and brides” kimi [7, 2], C.Luis isə “swan like daughters and daughters-in-law” kimi tərcümə etmişdir [5, 43]. *Qara qayğılı əhvalat* ifadəsi isə eposda “pis yuxu” mənasında işlənmişdir. Faruk Sumer bu sözü “fear-ful dream” kimi, C.Luis isə “nightmare” kimi tərcümə etməyə üstünlük vermişdir.

Boya işlənmiş daha bir neçə ifadəyə diqqət edək: *Həsən ilə Hüseynin həsrəti su! Ayışə ilə Fatimənin baxışı su!* Faruk Sumerin tərcüməsində bu ifadələr belə təqdim edilmişdir: “Oh, water once sought by Hasan and Husein! Oh, water so cherished by Ayshe and Fatma!” [7, 4].

Qurd üzü uğurludur cümləsində də sətiraltı mənə vardır. Bu cümləni C.Luis “Blessed in the face of the wolf” kimi tərcümə etmiş [5, 47], Faruk Sumer isə “The wolf has a blessed face” kimi tərcümə edərək onun sətiraltı mənasını göstərmişdir [7, 7].

Bu boyda işlənmiş *Sənə “Ağac, ağac” deyirəmsə, çəkinmə ağac* cümləsinin tərcüməsini Faruk Sumer “Be not offended, tree, by my calling you “tree” [7, 11] kimi vermiş və oxucuya onun izahını da təqdim etmişdir. C.Luis isə bu cümləni “Tree, if I call you “wood”, be not offended tree!” [5, 52] kimi tərcümə etmiş və cümlənin sətiraltı mənasını şərh etmişdir: “Uruzun ağaca qarşı kobud sözlər işləməsinə baxmayaraq, söhbət türk əfsanələrində danışılan və hələ də yaşayan ağaca hörmətdən, ehtiramdan gedir. Hətta səkkizinci fəsilə də Basat Təpəgözə onun atasının qüdrətli ağac olduğundan danışır. Bu boyda ağaca böyük hörmət əlaməti olaraq belə bir cümlə də işlədilmişdir: *Əlinin Döldülünün yəhəri ağac*. Bu cümləni Faruk Sumer “The saddle of Ali, leader of gallant, was made of your wood” [7, 11] kimi tərcümə etmiş, C.Luis isə onun tərcüməsini “Wooden the saddle of Duldul, the mule of Ali, king of men” [5, 52] kimi verməklə yanaşı, Döldül adının tarixçesini təqdim etmişdir: “Döldül Misir hökmdarının Peyğəmbərə, onun da Əliyə verdiyi boz qatır olmuşdur”.

Eposun “Baybörənin oğlu Bamsı Beyrək boyu”nda işlənmiş *Başıma qaxınc, üzümə rişxənd olacaq* cümləsini C.Luis “They will pour scorn on my head and shame on my face” [5, 64], Faruk Sumer “They will talk my head off and say awful things to my face” kimi, “Dostlar, sizi Allaha tapşırıdım” cümləsini isə C.Luis “Friends, I bid you goodbye” [5, 65], Faruk Sumer “Friends, I entrust you to Allah” kimi tərcümə etmişdir.

Boya işlənmiş *Baş endirib təzim etdi* cümləsinə nəzər salaq. Baş endirib təzim etmək müsəlmanlarda qarşılarındakı insana hörmət əlaməti hesab olunur. C.Luis bu cümləni belə tərcümə etmişdir: “Gave fair greeting” [5, 65]. Faruk Sumerin etdiyi tərcümü isə ondan bir qədər fərqlənir: “Saluted them with elaborate expressions of greetings”. C.Luis oxucuya cümlənin sətiraltı mənasını da izah etmişdir: “Fair greetings” müsəlman salamıdır və mənası “əmin-amanlıq olsun” deməkdir”.

Dastanda diqqəti daha bir ifadə cəlb edir: “Oğlanmısan, qızımısan?” Onun sətiraltı mənasında gözlənilən xəbərini xoş və ya bəd olduğunu öyrənmə bilmək gizlənilir. Faruk Sumer bu ifadəni “Are you a male or a female?” kimi, C.Luis isə hərfən tərcümə etmişdir: “Are you a boy or a girl?” [5, 67].

Qeyd olunmuş misallar və onlara verilmiş şərhlər belə bir qənaətə gəlməyə əsas verir ki, tərcümənin dəqiq və keyfiyyətli olması üçün tərcüməçi mətnin sətir-altı və sətirüstü mənalərini dəqiq müəyyənləşdirməli və onun ya mətnə, yaxud əlavə şərhlərdə tam şəkildə çatdırılmasına nail olmalıdır.

Araşdırmanı akad.K.Abdullanın sözləri ilə yekunlaşdırmaq olar: “...dastan ilə bağlı hər hansı nəticə həmişə ilkin nəticə olacaq” [1, 4].

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Abdulla Kamal. Mifdən yazıya və yaxud “Gizli Dədə Qorqud – 3”. Bakı: Mütərcim, 2009.
2. Allahverdiyeva E. Bədii tərcümə və mətn dilçiliyi məsələləri. Bakı, 2003.
3. İbrahimova V. Azərbaycan folklorunun ingilisdilli qaynaqlarda tədqiqi və tərcümə məsələləri. Bakı: Şəms, 2010.
4. Kitabı-Dədə Qorqud. Bakı, 1962.
5. Lewis Geoffrey L. The Book of Dede Korkut. London, 1974.
6. Orxan Şaiq Gökyay. Dədəm Qorqudun kitabı. Ankara, 1973.
7. Sumer Faruk, Uysal Ahmet E, Warren S. Walker. The Book of Dede Korkut. London, 1972.
8. Комиссаров В.Н. Смысловая стратификация текста как переводческая проблема // Текст и перевод. М: Наука, 1988, с.6–17.
9. Кухаренко В.А. Экспликация содержания текста в процессе перевода // Текст и перевод. М: Наука, 1988, с.40–51.
10. Чернов Г.В. Контекстно-свободная и контекстно-связанная имплицативность и проблема переводимости // Текст и перевод. М: Наука, 1988, с.51–63.

Summary

Aygun Khalilova

The Ways of Conveyance of Implications and Explications in Translation of Text

The article deals with the ways of conveyance of implicit and explicit meanings in text translation, which is very important in the process of translation. A translator uses these notions to describe how the same phrases might look differently in different contexts because of the differentiation of source and target cultures. The article concludes that before starting to translate the translator has to define the meanings of implication and explication, as a good translation greatly depends on their correct understanding.

Резюме

Айгюн Халилова

Способы передачи импликаций и экспликаций при переводе текста

Статья рассматривает способы передачи имплицитных и эксплицитных значений, которые чрезвычайно важны в процессе перевода. Переводчик прибегает к этим понятиям, чтобы продемонстрировать как одинаковые фразы могут пониматься по-разному в разных контекстах вследствие различий в культурах исходного языка и языка, на который текст переводится. В ней делается вывод, что прежде чем переводить текст переводчик должен устанавливать все эти значения, так как качественный перевод зависит также от правильного понимания их.

Rəyçilər: fil.f.d., dos. T. Əmirova, fil.f.d., dos. F. İsmaylova.